

Abbâsîlerin İlk Yüzyılında “Mevâlî”

Mevâlî During the First Century of the Abbasid Caliphate

Mehmet Nadir ÖZDEMİR

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı
Associate Professor, Kastamonu University, Faculty of Theology, Department of
Siyer-i Nebi and Islamic History
Kastamonu, Turkey
mehmetnadir72@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1445-7541

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 14 Ekim / October 2019
Kabul Tarihi / Accepted : 15 Kasım / November 2019
Yayın Tarihi / Published : 15 Aralık / December 2019
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Aralık / December
Cilt / Volume: 6 • Sayı / Issue: 2 • Sayfa / Pages: 281-306

Atıf / Cite as

Özdemir, Mehmet Nadir. “Abbâsîlerin İlk Yüzyılında “Mevâlî””. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2 (2019): 281-306

Doi: 10.33460/beuifd.632769

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal olmadığı teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: Bu çalışmada Emevîlerden Abbâsîlere geçen dönemden itibaren mevâlînin yönetim kademelerinde ve toplumdaki statüsü üzerinde durulmaktadır. Gerçekleştirdikleri fetihlerle geniş topraklar bırakan Emevîlerin coğrafi, nisbeten siyasî mirası üzerinde kurulan Abbâsî hilâfeti kendi yönetim paradigmasını oluştururken ihtilali destekleyen millet ve kabilelere öncelik vermeyi tercih etmiştir. Araçların da destek verdikleri Abbâsî ihtilalinin ardından gelişen şartlar ve tercihler Araçların ikinci planda kalmalarına sebep oldu. Güçlenen Horasanlılar ve mevâlî geçmiş mağduriyetlerinin de etkisiyle şüûbiyye hareketini başlattılar. Siyasî, kültürel yönleri belirgin bir anlayış olan bu hareket Müslüman dünyanın parçalanmasında etkili unsurlardan biri oldu.

Saray hayatında halifenin yakınında yer tutan mevâlî, elde ettikleri mevkillerle iyice güçlendiler. Bunların bir kısmı Emevîler döneminde mevâlî olarak nitelendirilen insanlardı. Diğer bir kısmı da kölelerdi. Bu dönemde ise valilik ve mütercimlik yaptılar. Sarayda ve haremde köle/cariyelere rastlanır. Saray hayatında ümmü veled olan kadınların etkinliğinin de bu dönemde kendisinden söz ettirdiği söylenebilir.

Araçların rolü Abbâsîler döneminde durdurulamayacak bir gelişmeyi hızlandırarak bütün alanlarda olduğu gibi orduda da azaldı. Abbâsî ihtilalinin zafere ulaşmasında

başlıca etken olan ordu Horasanlıydı. Onlar askerlik hayatında ise belirleyici rol oynadılar. Zamanla mevâliden oluşan hassa ordusunda Türkler etkin oldular. Hatta bu dönemde mevâlinin Türklerden oluştuğu söylene yanlış olmaz. Halifeler özellikle garnizon şehirlerde barındırmak üzere bir ordu kurmaya başlayınca, bunun doğal sonucu olarak kentlere doğru bir mevâlî akını başladı.

İslâm medeniyetinin teşekkül devrinin son büyük devleti sayılan Abbâsîlerin ilk yüzyılında mevâlî kavramının kazandığı önem hilâfet iddiasının da çöküşünün habercisiydi. Çünkü soya dayalı iddia artık mevâlinin etkinliği ile gittikçe zayıflayacak, merkezi yönetim gerilerken çevredeki unsurlar güçlenecekti.

Anahtar kelimeler: İslam Tarihi, Abbâsîler, Mevâlî, Araplar, Türkler, Bağdat

Abstract: *This study focuses on the status of the mevâlî in the administrative levels and society during the early period of the Abbasid Caliphate. The Abbasid Caliphate which founded on the geographical and relatively political legacy of the Umayyad Caliphate who left large lands with their conquests, chose to give priority to the nations and tribes that supported the revolution while forming their own management paradigm. The conditions and preferences developed after the Abbasid revolution, which was supported by the Arabs, caused the Arabs to remain secondary. Strengthened Khorasan people and mevâlî launched the Şuûbiyya movement under the influence of their past sufferings. This movement, which had a clear understanding in terms of its political and cultural aspects, has been an influential factor in the disintegration of the Muslim world.*

Mevâlî, who had a place in the palace life near the caliph, was strengthened by the positions they gained. Some of them were people who were described as mevâlî during the Umayyad period. The rest were slaves. During the early period of Abbasid they served as governor and translator. It can be also said that the ex-mevâlî women who had son became very effective in the palace life in this period.

The role of Arabs decreased in the military in the Abbasid period as in all other fields. The main factor in the victory of the Abbasid revolution was the Khorasan army. They played a decisive role in the military life. Over time, the Turks became active in the sovereign army which were consisting of the mevâlî. In fact, it would not be wrong to say that Mevâlî was composed of Turks during this period. When the caliphs began to establish an army to be hosted in garrison cities, a surge of mevâlî toward cities began. In the early period of the Abbasid dynasty which is considered the last great state of the formation of Islamic civilization, the importance of the concept of mevali became a precursor to the collapse of the claim of caliphate. The activities of mevali weakened this family-based claim, and the peripheral forces became stronger as the central government lost power.

Keywords: History of Islam, Abbasids, Mevali, Arabs, Turks, Baghdad

GİRİŞ

İslâm tarihinde Emevîlerin devlet siyasetinin farklı bir yeri vardır. Emevîlerin takip ettikleri siyaseti genellikle eleştiren tarihçiler ve çağdaş araştırmacılar daha ziyade onların mevâlîye karşı uyguladıkları siyasetin ayrımcı olduğu ve İslâm esasları ile bağdaşmadığı üzerinde dururlar. “Mevâlî” kavramı Araplar tarafından bilinmekle birlikte Emevîler döneminde siyasî bir anlam kazanmıştır. Mevâlîye takınılan tavırda farklılaşma olsa da bu kavram Abbâsiler zamanında da kullanılmaya devam etmiştir.

Abbâsîlerle birlikte soya dayalı hilâfet iddiasının çökmeye başladığı ve artık mevâlînin etkinliği ile merkezî yönetim anlayışı gerilerken “çevre”nin güçlendiği söylenebilir. Ancak Emevîlerden sonra Abbâsiler tarafından da “mevâlî” kavramı kullanılmaya devam etmiş, anlamı değişirse de Emevîlerin aksine etkinlikleri artmış, devletin kendileriyle yakın ilişki içinde oldukları bir unsur haline gelmiştir. Tarihçiler de mevâlîyi ele alırken bunu dikkate alarak incelemişlerdir. Ardından gelen İlk Abbâsî yüzyılında ortaya çıkan politikalar ve sonrasındaki değişimlerde mevâlînin doğrudan ve dolaylı etkisinin olduğu unutulmamalıdır.

Emevîlerin fetihlerde başarılı olmaları Abbâsîlere geniş bir coğrafya bırakmış, bu coğrafyanın zenginliklerinden Abbâsiler yararlanmışlardır. Abbâsiler döneminde hızlı değişimler yaşanmasına rağmen toplumun şekillenmesinde Emevî tesiri büyüktür. Abbâsiler, Emevîlerden büyük miktarda köle devralmışlardır. Emevîler devrinde toplumsal tabaka olarak gelişen mevâlî artık Abbâsiler devrinde siyasî etkinlik göstermeye başlamış, fetihler sonucu artan zenginlik köle ve cariye istihdamını artırmıştır. Böylece yeni toplumun çoğunluğunu oluşturan mevâlî nüfus dengesini de değiştiren bir etken haline gelmiştir.

Diğer taraftan Abbâsî devletinin kendinden söz ettirdiği yüzyıllarda İslâm dünyasında görülen önemli ilmî ve sosyal gelişmelerde de mevâlî etkisinin etkin bir rol oynadığı da unutulmamalıdır. Bu noktalardan hareketle çalışmada Abbâsî sarayı, ordusu ve ilim hayatında mevâlînin önemi ve icraatları ele alınacaktır. Çalışmada şûûbiyenin doğuşunun mevâlî gerçeğine katkısına, saray ve askerlik alanındaki etkinliklerine de temas edilmiştir.

Ancak Abbâsîlerde mevâlî denilince akla öncelikle doğrudan azatlı kölelerin gelmesi gerektiğini belirtmek gerekir. Emevîler döneminin aksine Arap olmayan unsurlar için değil, esasen Arap geleneğinde olduğu üzere devlet hizmetine alınan Arap olmayan unsurlara “mevâlî” denilmiştir. Böylece satın alma ya da insan kaçırma yoluyla Abbâsî hizmetine giren köleler, bilinen şekliyle kölelikten çıkmış, ücretli asker, memur ya da üst düzey devlet görevlisi olmuştur. Bu dönemdeki kölelik daha ziyade siyasî, askerî ve ekonomik sebeplere dayanmakta olup sosyal tabakalaşma ile açıklanmak zordur. Çünkü kölelerin statü değiştirebildikleri dikkate alınmalıdır. Diğer bir ifade ile sosyal hareketlilik (mobillite) söz konusudur.

Araplarda “nesepl” ilminin büyük bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Ancak Abbâsîlerin iktidara gelişi ve mevâlînin toplumda daha etkin bir konuma yükselmesiyle bu ilim önemini kaybetmeye başlamıştır. Zira savaş esirlerinin köleleştirilmesiyle artan köleler az da olsa Araplar ile evlenmek suretiyle kaynaşmışlardır. Bir kısmı hürriyetlerine kavuşarak toplumda mevâlî olarak nitelendirilmeye başlanmış, Abbâsîlerde ise tamamen yaygınlaşmıştır. Bu dönemle birlikte İslâm dünyasının feodal yapıdan açık toplum yapısına evrildiği söylenebilir. Ayrıca Abbâsîler döneminde mevâlînin sadece nüfuz olarak değil, nüfus olarak da İslâm dünyasında etkinliği artmıştır.

Arapların ırk üzerinden toplumu şekillendirmeye çalışmaları bu dönemde de devam etmiştir. Abbâsîler döneminde bile mevâlînin etkinliği buna delildir. Diğer taraftan da mevâlîye önem vermeleri toprakların genişlemesiyle kaçınılmaz olan dışa açılmanın gerçekleştiğini de ortaya koymaktadır.

İşte söz konusu tespitler çerçevesinde bu çalışmada “mevâlî” kavramının Emevîlerden Abbâsîlere evrilen dönemdeki anlam ve kullanım değişikliğinin farklı yönleriyle ortaya konulması amaçlanmıştır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Mevâlî: “Mevlâ” kelimesinin çoğuludur. Sözlük anlamı “Hilf”tir. “Köle” anlamına da gelir. Geniş anlamıyla bir kişinin nesebine azatlı olarak intisap eden kişidir. “Hilf” anlaşması yapan kişi karşı tarafın yakını sayıldığından bu kişiler için “el-Mevlâ” terimi kullanılırdı. Bundan dolayı azatlılara “Mevâlî” denilir.¹ Müslüman olarak İslâm devletlerinin asıl tebaası olan ile kölelikten azat olup “mevâlî” statüsü kazanan “mevâlî” birbirinden farklıdır. Bu çalışmada ikisi arasında özel bir ayırım yapılmamıştır. İlki Emevîlerden intikal eden geniş kitleler, ikincisi ise halen köle olan ve azat edilmeyi bekleyenler ile satın alınıp bir süre sonra azat edilenleri kapsar. Her iki durumun da Abbâsîler döneminde kaynaştığı söylenebilir.

Mevâlî yedi gruptur. a- Köle mevâlîler, b-Azatlı mevâlîler, c-Muvâlât mevâlîler, d-Hür mevâlîler, e-İtk mevâlîsi, f- Akd mevâlîsi, g- Rahm mevâlîsi.² Bunlara ilaveten bir de “*Ebnâu'd- devle*” vardı ki, bu ise Abbâsîler devrinde Horasanlılara ve diğer mevâlîye verilen bir isimdi.³ İşte bu çalışmada yoğun olarak kastedilen mevâlî “*Ebnâu'd- devle*” olan mevâlîdir. Bu kavram da esasen kullanım itibariyle kaynaklardaki “el-Memlûk” kavramı ile örtüşmektedir.

Arapların “hizmetçi” olarak gördükleri, “Yollarımızı süpürüp temizlerler, ayakkabılarımızı dikerler ve elbiselerimizi dokurlar”⁴ dedikleri mevâlî artık

1 Ebu'l Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beirut: Neşvü Edebü'l Hurra, ts.), 15: 408-411; Mecdüddin Muhammed b. Ya'kub Firuzâbâdi, *el-Kâmusu'l-muhîr*, thk. Mektebu Tahkiki't-Türas fi Müesseseti'r-Risale (Beirut: Müessesetür Risale,1994), 1732

2 Mahmud Mikdad, *el-Mevâlî ve nizamu'l-velâ* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr,1998), 135-136

3 Mustafa Fayda, “Ebnâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1994), 10:78-79

4 Cem Zorlu, Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyenlar (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 19

toplumda başka bir konuma, başka bir merkeze oturuyordu. Toplum içinde bir kişi tanıtılırken künyesi söylenirdi. Kişinin babasının ve dedesinin adı, “ümmü veled”, “Mevla” ve “köle” olarak belirtilmesi Abbâsîler döneminde tanınıp itibar edilmesine yol açmıştır. Böylece nesebin toplumdaki etkinliği bir başka yöne dönüşmekte olduğunun işaretleri ortaya çıkıyordu. Arap olmanın, soylu bir kabileden gelmenin önemi yerini Arap toplumunda yaşanan kırılmayla artık “mevâlî”nin itibarına bırakıyor, onların itibarları kurucu unsur olan Arap unsura galebe çalıyordu.

Emevîler döneminin sonlarına doğru Arap kabileciliği sona ermiş, cariyelerle evlilik başlamıştır. Oysa önceki devirlerde hür bir kişinin cariyeye ile evlenmesi az görülür ve toplum tarafından yadırganırdı. Halbuki Abbâsîler devrinde bu olağan hale gelmiştir. Abbâsîler, farklı milletlerden gelenlere özel kimlikleriyle ilgili isim ve künyelerini kullanmalarına müsaade etmemişlerdir.⁵ Çünkü bir dünya devleti haline gelen Abbâsîler, tüm Müslüman milletleri kendi potalarında eritiyordu.

“Er-Rakîk”, sözlük anlamı “ince tenli” demektir. Esirin köleleştirilmiş haline “rakîk” denilir.⁶ Bu terim, sözlük anlamının dışında hürriyetini ilan eden köleler ile hizmete ve satışa konu olan bütün köleler için de kullanılmıştır.⁷

Kaynaklarda köle ile mevâlîyi ayırt etmek kolay olmamakla beraber Abbâsîler döneminde toplumdaki konumları onları önemli ölçüde ayırt etmeye yardımcı oluyordu. Bu sebeple söz konusu olan şahısların çalıştıkları işler ve konumları üzerinden köle veya mevâlî olduğu sonucuna ulaşmaktayız. Çalışmada “köle” ile “mevâlî” kavramlarını anlamak için dikkate alınması gereken hususlardan biri de köleliğin geçici, mevâlînin ise kazanılmış bir statü olmasıdır.

1.2. el-Memlûk: Sözlük anlamı “Sahip olunan şey” demektir.⁸ Bu sistem bir Müslüman kurumudur.⁹ Bu terim savaşta ele geçirilen esirlerden köleleştirilenler için kullanılmaktadır.¹⁰ Askerî ve idarî hizmetlerde yetiştirilmiş olanları Müslüman Yakınoğu’ya köle olarak getirildiler. Daha sonra hizmetçilik işlerini yapan kölelerden ayırmak için onlara “Memlûk” adı verildi.¹¹

5 Zahiye Kaddura, *eş-Şuûbiyyetü ve eseruha'l-ictimaî ve's-siyasî fi hayati'l-İslâmiyyeti fi'l-asri'l-Abbâsiyyi'l-evvel* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-Hizanî, 1972), 293

6 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 10: 124; Zebidi, Muhammed Murtaza el-Hüseyni, *Tacu'l-arûs* (Mısır: y.y., 1306), 6: 358

7 Ebû Ali Muhsin b. Ali et-Tenûhî, *el-Ferec ba'de's-şidde* (thk. Abdud eş-Şalici, Beyrut: y.y., 1978), 4:272; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Bağdadî, *el-Buhala* (thk. Ahmed Matlub, Hatice el-Hadisi, Bağdad: y.y., 1964),155-157; Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'udî, *Murûcu'z-zeheb ve meâdini'l-cevher* (thk. Said Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1997), 3: 331.

8 Firuzâbâdi, *el-Kâmusu'l-muhîd*, 1232

9 Patricia Crone, *Slaves on Horses* (Melbourne: Cambridge University Press: 1980), 80

10 Muhammed b. Cerir Ebû Cafer et-Taberî, *Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk* (thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Beyrut: Ravâit Turâsî'l-Arabi, 1407) 4:29; Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzi Ebu'l Ferec İbnu'l Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihi'l-mülûki ve'l-ümem* (Beyrut: y.y., 1992), 8: 241

11 Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi,1979), 180

1.3. Gulâm: Mevâlî konusunu anlamak için kölenin ne olduğunun da anlaşılması gerekir. Buna göre “köle” esasen “mevâlî” kavramının temelidir. Bunlardan “gulâm” ; sözlük anlamı olarak “Efendinin oğlu” demektir.¹² “Genç” anlamına da gelir.¹³ Bu terim bazen belirli yetenekleri sebebiyle çalıştırılan¹⁴ bazen de fetihler sonrasında ele geçirilen ve köleleştirilenler için kullanılmıştır.¹⁵ Genç yaşta alınıp askerî eğitimden geçirilenlere “gulâm” denir. “Memlûk” ise asker olup yaş aralığı dikkate alınmayanlardır. Zekeriya Kitapçı da Asya’nın iç kısımlarından kopup gelen Türkler için “mevâlî” ve Türklerle has olarak “gilmân” veya “gilmânü’l-etrak” diye zikredildiklerini ifade etmektedir.¹⁶

2. ABBÂSİLERİN ARAPLARA BAKIŞI VE ŞUÛBİYYE HAREKETİ

Birinci Abbâsî asrında İslâm toplumunu Arap, Fars, Türk, Rum, Zenci unsurlar ve diğer bazı azınlıklar oluşturmaktaydı. Bu dönemde Arapların Şam ve Arabistan’da nüfuzu varken Bağdat’ta ise devletin siyasî ve idarî mekanizmasında Farsların, askerî mekanizmasında ise Türklerin nüfuzu vardı. Halifelerin ve nüfuzlu zengin kimselerin saraylarında Rumlar hizmet ederken Kuzey Afrika kıyılarından getirilen siyahlar da ziraatle uğraşırlar, bazen de orta tabakadaki insanların evlerinde çalışırlardı.¹⁷ Bu dönemde “Arap olmayan birini bulabildiğiniz takdirde Arapça konuşan bir köle satın almayın; Arap olmayan birine, kendi usul ve âdetlerine göre istediğiniz şekli verebilirsiniz, fakat dili Arapça olan birine asla” şeklinde bir anlayış vardı.¹⁸

Bütün eski medeniyetlerin karışımını derebeyliğin parçalanmaya ve gerilemeye götürdüğü imparatorluklarda bir şehir hayatının doğması ve eski medeniyetlerin birbirleriyle kucaklaşmasıyla birlikte fikrî gelişme çok daha muhteşem olmuştur. Buradan feodal toplum yapısının azalmaya başlamasıyla şehir hayatının mevâlîyi zorunlu kıldığı söylenebilir.

Abbâsîlerle birlikte toplumun sosyal, fikrî ve ekonomik yapısı da büyük değişikliğe uğradı. İktidarı kaybeden Araplar, bu defa fikrî ve ekonomik alanlarda kendilerine yeni imkânlar aradılar. Fikrî ve ticarî hayat, Emevîler devrindekiyle kıyaslanamayacak ölçüde gelişti. Arapça bütün İslâm dünyasına hâkim oldu. Büyük şehirler aynı zamanda birer ilim merkezi haline geldiler. Müslüman tüccarlar Çin’den İskandinav yarımadasına kadar uzanan geniş bir sahada ticarî faaliyetlere giriştiler.¹⁹

12 İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 12: 440

13 Firuzâbâdî, *el-Kâmusu’l-muhit*, 1475

14 Taberî, *Tarihu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2: 559

15 Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak İbnu’l Fakih, *Kitabu’l-buldân* (Lübnan: y.y., 1996), 640

16 Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya’da İslâmiyet’in Yayılışı ve Türkler* (Konya: Kuzucular Ofset, 1998), 198

17 Kenan Demiryak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi* (Erzurum: Şafak Yayınevi, 1998), 5

18 Kaus b. İskender, *Kâbus-nâme*, trc. R. Levy, Haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1974), 107

19 Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 50

Emevîler döneminde Araplar kendilerinin sadece yönetmek, diğerlerinin ise yönetilmek için yaratıldığına inanıyorlardı.²⁰ Bu dönemde toplumun bir tarafında ev işlerinden zanaate ve ticarete kadar²¹, fakir zanaatkârlardan, kölelerden ve azatlı kölelerden oluşan şehir işçi topluluğu(=Bir anlamda proleter sınıfı) vardı. Bunların arasında çeşitli toplum kesimlerinin temsilcileri, gezgin âlimler ve şairlerden oluşan bir nüfus büyümüşü. Bu sınıfların sosyal ve ekonomik nedenli yakınmaları sünnî kurumlarının Şîî rakiplerince istismar edildi. Fakat onların Suriye çöllerindeki bedeviler, Aşağı Irak'taki çiftçiler ve şehir proleterleri arasında elde ettikleri başarı, kültürel ideallere sebep olmadan, sadece bir sosyal düzensizlik oluşturdu.²² Bu yüzden Mevâlî kendi kültürlerine sahip çıkıyordu.²³

Mevâlînin toplumsal konumu ile ilgili önemli bir noktayı da belirtmek gerekirse onlara yönelik bu horlama, resmî çevreler, kabileler ve bedeviler arasında mevcut idi. Dinî ve ilmî çevreler ise mevâlîyi kendilerine eşit konumda görüyor²⁴, niteliklerine göre meslek ve kabiliyetlerinden yararlanıyorlardı.

Emevîler döneminde gizli iken Abbâsîler devrinde şûûbiyye partizan bir niteliğe sahipti. Abbâsîlerin iktidara gelişleriyle mevâlînin nüfuzunun ardından bu hareketin mensupları da kalplerindeki korkuyu atıp gizli faaliyetlerini açıkça ortaya koymuşlardı. Bu hareketi Arap olmayan topluluklar kurdu. Hedefi Arapları kültür ve medeniyet bakımından olduğu kadar Arap dili bakımından da zayıflatmaktı. Bu doğrudan Arap-İslâm kültürüne hücum anlamına geliyordu.²⁵ Yeni Abbâsî toplumunda şûûbiyyenin ortaya çıkması sebebiyle Acem milletlerin konumu yükseldi. Bu milletlerden Farslar, Araplara üstünlük isnad ederek ortaya çıkıp, Arapların Acemlere üstün değil, eşit olduğunu savundular.²⁶ Şûûbiyyeye tesir eden durumlar arasında şunlar vardı: Fars edebiyatına ait eserlerin Arapça'ya çevrilmesi, Fars kültür tarihinin Arap soyu tarihi üzerine baskısı ve Acemlerin önemini ortaya çıkaran yeni yazarların ortaya çıkıp medeniyeti etkilemeleri gibi sebepler vardı. Şûûbiyye hareketinin altında yatan sebeplerden biri de Fars medeniyetini diriltmek ve Fars saltanatını yeniden kurmaktır.²⁷ Şûûbîlerin Arapları küçük gördükleri yazılan kitaplarla ortaya çıktı.²⁸ Konuya toplumsal açıdan bakıldığında şûûbiyyenin faaliyetlerine katılanların çeşitli düzeylerden halktan, tüccarlardan, şairlerden, vezirlerden, emirlerden, cahil ve kültürlü her sınıf insandan kişiler oldukları görülür.²⁹

20 Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyenler*, 19

21 Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 37

22 Hamilton Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, trc. Kadir Durak, Atilla Özkök, Hayrettin Yücesoy, Kenan Dönmez (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 32

23 Muhammed Kasim Zaman, "The Abbasid Revolution: A Study of the nature and role of religious dynamics", *Journal of Asian History*, sy: 2 (b.y.:y.y., 1987), 21:128

24 Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyenler*, 20

25 Faruk Ömer, *et-Tarihu'l-İslâmî ve fikri'l-karni'l-İşrin* (Beyrut: y.y., 1400/1980), 153

26 Şevki Dayf, *el-Asru'l-Abbâsîyyi'l-evvel* (Kahire, 1994), 75

27 Subhi Muhammed Cemil-Talib Casim Hasan, *eş-Şûûbiyye ve devruha et-tahrîbi fi'l-fikri'l-Arabiyyi'l-İslâmî* (Bağdad: y.y., 1408/1988), 29-32

28 Subhi Muhammed Cemil-Talib Casim Hasan, *eş-Şûûbiyye*, 6-9

29 Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şûûbiyye* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 87

Tercüme faaliyetleri mevâlî hareketi ile başladı. Özellikle Arap şiirinde kendini gösterdi. Ardından akaid ve siyer eserleri neşredildi, ilmî tercüme dairesi ihtilafî hedeflerle genişledi. Halifeler ilmî tedvin konusunda insanları cesaretlendirdiler. Süryanice, Yunanca, Hind dilinden ve Farsça'dan kitaplar tercüme edildi.³⁰ Basralı bir mevâlî olan İbnü'l Mukaffa, Mansur'un isteğiyle bir çok Farsça kitabı tercüme etti. O, Kelile ve Dimne'yi de tercüme eden ilk kişidir.³¹ Şuûbiyyenin kültürel bir hamleye hazırlandığı sırada Beytül'l-Hikme'nin kurulmasıyla şuûbiyye hareketi içinde yer alan edipler, kâtipler, mütercimler, hemen Beytül'l-Hikme'nin içinde yerlerini aldılar. Mesela, Farsça'dan tercüme yapan mütercimler arasında isimleri geçen İshak b. Yezid, Musa b. İsa el-Kürdî, Zadeveyh b. Şahaveyh, Behram b. Merdenşah, Ömer b. Ferruhan... gibi isimler vardır. Bu mütercimler, aynı zamanda dönemin ünlü veziri Cafer b. Bermek tarafından desteklenmekte, hatta onlara devlet hazinesinden bol paralar verilmekteydi.³²

Bu bağlamda köleler de edebi sanatların gelişmesine büyük katkılarda bulunmuşlardır.³³ Şiir sohbetleriyle musîkî fasıllarının her şeye tercih edildiği bir cemiyette sanat kabiliyetine sahip ve eğitim görmüş kız ve erkek çocuklar en çok kıymeti haiz olanlardı. Halife Harun Reşid zamanında meşhur bir şarkıcı Bağdat'ta kendi idaresinde bulunan 80 kız kölesine sanatını öğretti. Bunun için ona 10.000 veya 20.000 dirhem verildi. Parası daha az olan sanatkârlar derslerini büyük tüccarların himayesinde verirlerdi.³⁴

Sâsânî imparatorluğunun yıkılmasından sonra Farslar topluca Müslüman oldular. Şöyle ki; Bu topluluk üç seçkin grubu oluşturuyordu: İlki başka fikirleri terk edip Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul edip İslâm'a girenlerdir. Diğer bir grup ise İslâm'a girmekle beraber Sâsânî geleneklerini muhafaza edenler. Üçüncü bir grup ise entrikalarla Sâsânî imparatorluğunun yıkılışının kinini taşıyan görünüşte İslâm'a girenler. İşte bu son grup İslâm devletine nüfuz ettiler. Bu grubun içinde şuubiye hareketinin doğmuş olması mümkündür.³⁵ Şuubiyye "Ehlü't tesviye"³⁶ de denilmiştir. Mevâlî, Müslümanlar, dinî ve sosyal yönden olduğu kadar, mâlî ve ekonomik bakımdan da Araplar ile aynı seviyeye gelmek istiyordu. Böyle bir iddia, fiiliyat sahasına konulduğu takdirde imparatorluk içindeki Arap savaşçılarının hâkimiyetini mecburen zayıflatacaktı.³⁷

30 Muhammed Bedi Şerif, *es-Sıra beyne'l mevâlî ve'l-Arab* (Mısır: y.y., 1954), 73-86

31 Muhammed Bedi Şerif, *es-Sıra beyne'l mevâlî ve'l-Arab*, 66

32 Mustafa Demirci, *Beytül'l-hikme* (İstanbul: İnsan yayınları, 1996), 202

33 Hüseyin Ali Ahmed Muhafaza, *er-Rakik fi'l müctemai'l-Arabiyi'l-İslâmî hatta sevrati'z-Zenc* (Amman: el-Camiatü'l Ürdüniyye, Külliyyetü'l-Adab Kısmu't Tarih, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 1987), 183

34 Mez, Adam, "Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Köleler" *Ülkü*, sy: 63, 11:217-218, Ankara, y.y., 1938.

35 Subhi Muhammed Cemil-Talib Casim Hasan, *eş-Şuûbiyye*, 24-25

36 İbn Abdırabbih, Ebü Ömer Ahmed b. Muhammed, *İkdu'l-ferid*, haz. Ahmed Emin, Ahmed Zeyyin, İbrahim el-lybârî (Kahire: y.y., 1965), 3: 403

Ehlü't-tesviye: İnsanların hasep ve nesep konusunda aralarındaki üstünlük iddialarını kabul etmeyen, üstün olmayı sadece din ve ahlaka, kişinin şerefi ile azmine bağlayanlardır. Arap asıllı olmayan, bazen de Arap oldukları halde Arapların bu konudaki haksız hareketlerine karşı çıkan dindar âlimlerin pek çoğu onları teslim etmekteydi. Çünkü İslâm'ın özü ve esasları bu yolu te'yid eder mahiyettedir. (Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, 72)

37 Parry, V.J. "İslâm'da Harp Sanatı", *İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, sy: 28-29 (İstanbul:y.y., 1975), 195

Şuûbiyye yaygın kanaatin aksine sadece ilim hayatıyla sınırlı kalan bir görüş olmadı. Şuûbiyye değişik milletlerden çeşitli sınıflara ayrılmıştı. Onların arasında Farisî, Kıptî, Nebatî ve Endelüsî vardı. Şuûbiyye her birinin özel boyasına boyanmıştı.³⁸

Yerel nüfusun İslâm'ı kabul etmesi İran'ın batı bölgelerinde daha çok gerçekleşti. Kabile aidiyetlerini gösteren isimler alarak mevâlî olmaya başladılar. Diğer taraftan Araplar yerel insanlarla evlilikler yaparak giyim şekillerini değiştirdiler. Bayramlarını gözlemlediler ve muhtemelen günlük konuşmalarında yerel Fars aksanını kullandılar. Durum bu şekilde devam ederken mevâlîden oluşan Arap yerleşimciler ve onların soyundan gelenler arasındakileri ayırmak gittikçe zorlaşmaya başladı.³⁹

Emevîlerin ırkçı bir fikre sahip olmaları, mevâlînin siyasî, toplumsal, iktisadî nedenlerle Abbâsî ihtilaline katılmalarına ve devletin en yüksek makamlarına ulaşmalarına neden oldu.⁴⁰ Abbâsîler mevâlîyi iyice kabullenmişlerdi. Kölelerin yeteneklerinden daha çok yararlanmışlardır. Toplum kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Abbâsîlerin din ağırlıklı politikaları Arap dışı unsurların Arapların maiyetine girmesini kolaylaştırmıştır. Bu dönemde köleler toplumun bir parçası olarak siyasî ve toplumsal olaylarda taraf olmuşlardır. Bağdat'a gelen yabancıların sayılarının çokluğu sebebiyle Arapların Bağdat'ta azınlık durumuna düştükleri söylenebilir.

Başlangıçta mevâlî, samimi dinî duygularından ve Arapların siyasî üstünlüklerinden dolayı, toplumdaki konularından şikâyetçi olmamışlardı. Fakat zamanla Araplarla eşitlik konusunda büyük adımlar atarak siyasî, ekonomik, sosyal ve özellikle de ilmî alanlarda İslâm toplumunda önemli bir konuma kavuşmuşlardı. Hatta fakihlerden çok sayıda mevâlî kökenli olanlar vardı.⁴¹ Köleler statü kazandıklarında mevâlî oluyorlardı. Abbâsîlerin ilk yüzyılında cariyeye ve kölelerin sayısı arttığı gibi ahlaksızlık, zındıklık ve züht de arttı. Toplumsal denge bozulduğundan bu asır "Zıtlıklar asrı" olarak isimlendirildi.⁴²

Abbâsî rejiminin tamamen farklı olduğu iddiasına karşı çıkan söylemler de yok değildir. Buna göre Emevî ve Abbâsî dönemleri arasında çok bariz kurumsal ve ideolojik bir devamlılığın olduğu bilinmelidir. İki yönetim arasındaki kurumsal, kültürel ve hatta ideolojik devamlılık kendini fazlasıyla hissettirmiştir. Bu bakımdan Abbâsîlerin iktidara gelişi, Emevî tecrübesinden tam bir kopuş anlamına gelmemektedir. Devamlılıktan kasıt, elbette tek biçimlilik değil, Abbâsî hilâfetinde siyasete ve topluma yön veren dinamiklerin kökenlerini

38 Hüseyin el-Hac Hasan, *Hadaratü'l-Arab fi'l-asri'l-Abbâsî* (Beyrut: y.y., 1994), 33-34

39 G. R. Hawting, *The first dynasty of Islam, The Umayyad Caliphate*, Southern Illinois University Press, b.y., ts.),105

40 Zahiye Kaddura, *eş-Şuûbiyye*,24-25

41 Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, 20

42 Hüseyin el-Hac Hasan, *Hadaratü'l-Arab fi'l-asri'l-Abbâsî*, 10

veya evveliyatını Emevî tecrübesinde aramanın gerekli olduğudur. Devamlılığın en açık göstergesi, Abbâsî yönetiminin Emevîlerin hizmetinde çalışan devlet memurlarını bütünüyle tasfiye etmemesidir.⁴³

Bir zamanlar putperestlikle karakterize olmuş mevâlî İslâm'a bazı inançlarla girdiler. Onlar samimi bir şekilde dinî ihtilaller için de çalıştılar. Zira onlar sosyo-ekonomik bozuklukların düzeltilmesini ve aynı zamanda İslâmî kurumların doğmasını bekliyorlardı.⁴⁴ Şuûbiyye taraftarlarının çoğunun zındık olduğu da iddia edilmektedir. Onlar Araplık fikrini yıktıktan sonra İslâm dinine yöneldiler. Kur'an, Arap yarımadasında inmesi ve Peygamberin Arap olması sebebiyle Arap Müslümanlar diğer İslâm milletlerine karşı övünüyorlardı.⁴⁵

Araplar, mevâlîyi iktidar mevkiine getirerek Arapları aşağılayan Abbâsîleri öteden beri sevmediklerinden imparatorluk dahilinde bir ayaklanma unsuru oldular. Şuubiler, vaziyetten istifade ederek devleti fiilen ellerine almaya çalıştılar. Harun Reşid'in veziri Cafer b. Bermek, daha o zamanda Arap olmayan devlet adamlarından mürekkep bir eğlence meclisinde Ebû Müslim'in hilâfeti bir hanedandan diğer bir hanedana geçirebilmesinden hayretle söz ederken: "Bunu harika zannetmemelidir. Ebû Müslim buna 600.000 adam öldürerek başarılı olabilirdi. Büyüklük ve maharet kan dökmeden bir devleti bir millettten diğer millete nakledebilmektir" diyerek Arap olmayan unsurların hangi emeli taşıdıklarını ortaya koymuştur.⁴⁶

Kültür ve fikir hayatı açısından da Abbâsîlerin ilk döneminde bir canlılık ve gelişme görülmektedir. Mevâlînin kendi bilgi ve tecrübeleri ile acem edebiyatından, özellikle Yunanca'dan Süryanice yoluyla hiçbir kısıtlama getirilmeden serbestçe yapılan tercüme bu canlılığa katkıda bulunmuştur. İkinci dönemde özellikle H. IV./M.X. yüzyılda gelişmenin zirveye ulaşmasıyla, buna paralel olarak Fars kültürünü ihya hareketleri yeni Farsça'nın ve Türkçe'nin zuhuru ile Arap kültürünün ihtiyarlık devri başlamış oldu.⁴⁷

İslâm fetihlerinden sonra Araplar ile mevâlî arasındaki etkileşim hız kazanınca, başta Fars ve Rum asıllılar olmak üzere çok sayıda mevâlî şair ve sanatkarlar Hicaz'a gelip "velâ" yoluyla Araplara karışmışlardı. Yani mevâlînin bir kısmı önceki yerleşik nüfustu. Bu mevâlî öğrendikleri Arap şiiri ve şarkıları kendi usulleri ile seslendirmeye başladılar. Bundan etkilenen Araplar, şiirlerini artık mevâlînin bu

43 Elad, Amikam, "Aspects of transition from the Umayyad to the Abbasid caliphate", *Jerusalem Studies in Arabic And Islam*, 19, 89-132, b.y.: y.y., 1995.

44 ez-Zaman, Muhammed Kasım. "The Abbasid Revolution: A Study of the nature and role of religious dynamics", *Journal of Asian History*, sy: 2, 21:129, b.y.:y.y., 1987.

45 Zahiye Kaddura, eş-Şuûbiyye, 127-128

46 Günaltay, Şemseddin. "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasî, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu, *Belleten*, sy:25, 7: 60-61 Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943

47 Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 12

ses ve nağmeleri ile teganni etmeye başlamışlardır.⁴⁸ Şiir ve lügat alanlarında yapılan rivayet ve derlemelerde çok sayıda mevâlî görülmektedir. Zira Arap dilini öğrenmeye Araplardan çok mevâlînin ihtiyacı vardı.⁴⁹

Köleler hürriyetlerine kavuşuyor ve arkadaşlarının mevâlîsi oluyorlardı. Bu kölelerin çoğu Müslüman olmuş, fethedilmiş milletlerden oluşan hür mevâlîye kıyasla da sayıları çok azdı. Araplarla karışmışlar, diğer insanların faydalandıkları adalet ve eşitlikten de yararlanıyorlardı. Farisler ise, devlet işlerini yürütmede Araplara etkin geliyorlardı ki bunlar mevâlîden Müslüman olmamış Mecusî, Sabîi ve Hıristiyan olanlardı.⁵⁰

Sosyal açıdan ilk Abbasi döneminde belirli bir ahenk içerisinde birbirleriyle kaynaşmış halde ve idarî işleri beraberce üstlenmiş olan çeşitli ırklara mensup insanların bir kısmı ikinci Abbasi döneminde araları açılmıştır. Bu durum, Emevîler devrindekine benzer bir şekilde, Arap asılların atâdan mahrum bırakılmasına kadar gitmiştir.⁵¹

Toplumda köle annelerden doğanların oranı artınca bir ön yargının başlaması edebiyatı ve diğer alanları etkiledi. Bu da ırksal ve sosyal ayrımcılığa katkıda bulundu.⁵² “Küttâb” ile onların Arap çevresi arasında etnik ve sosyal rekabet Arap olmayan halkların, milliyetçiliği diye tanımlanabilecek “şuûbiyye” adıyla tanınan ve H.III / M. IX. yüzyılın ortalarına kadar ateşli tartışmalara neden olmuş bir hareketten kaynaklanıyordu. Fars asıllı “Küttâb” hükümet yönetmede, uzak geçmişe dayalı geleneğiyle ve çok eski kültürüyle gururlanıyordu. İmparatorluk hükümeti içindeki yerinin, İslâm-Arap kültürüne girmiş olsa dahi, öneminin bilincindeydi.⁵³ Arapların teorik üstünlüğü edebî ve fikrî hayatta, Arap olmayanların aynı haklara sahip olmalarını savunan “şuûbiyye” hareketinin doğmasına sebep oldu. Arap kelimesinde önemli değişiklik olmaktaydı. Çünkü bu devirden itibaren Araplar, soya dayanan kapalı bir sınıf olmayı terk edip bir halk haline geldiler. Mevâlî de sosyal bakımdan onlar tarafından tam bir Arap olarak kabul edildi. Horasanlılardan meydana gelen muhafız askerleri tamamen Araplaştırıldılar. Araplaştırma hareketi İran’ın batısındaki eyaletlerde terhis edilen askerlerin etrafa dağılması ve şehirler ile civar köylerde Arapçanın üstünlüğü sayesinde hızlandı. Bu gelişme Mısır’da Koptlar ile Araplar’ın müştereken H. 216 / M. 831 yılında çıkardıkları isyanda açıkça görülür. Sonuçta Irak, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika’da yaşayan Yahudi ve Hıristiyanlar bile Arapça’yı kullanmaya başladılar. Arap kelimesi, yalnız bedeviler için kullanılıyordu.⁵⁴

48 Kadri Yıldırım, *I. Abbâsiler Dönemi Arap Dili ve Edebiyatında Mevâlî Tesirleri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996), 130

49 Yıldırım, *I. Abbâsiler Dönemi Arap Dili ve Edebiyatında Mevâlî Tesirleri*, 49

50 Şevki Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-evvel*, 89-90

51 Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar*, 12

52 Bernard Lewis, *Race and slavery in the middle east* (New York: Oxford University Press, 1990), 15

53 Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, trc. Mermi Erendor (Ankara: Bilgi Yayınları, 1990), 106; Cahen, “İmparatorluk hükümeti” şeklindeki ifadesi Abbasi devletini kastetmektedir. Kendisinin ait olduğu dünyanın kavram ve ifadelerini kullandığı görülmektedir. (Mehmet Nadir Özdemir)

54 Lewis, *Tarihte Araplar*, 112

Şuûbiyye, Arap gururuna karşıt olan veya Arap olmayanları Arapların üstünde gören ve yahut da genellikle Arapları hor görüp küçümseyen fırka idi. Bu fırkaya taraftar olana “şuûbî” denilirdi. Bu, çeşitli şekillerde ortaya çıkardı. Örneğin doğuda Farslar ve Haricilerce şuûbîlik, belirli bir hanedan ve siyaset fırkasıydı. Farslarca, içinde itizal ve zındıklığı da ihtiva eden bir fırka sayılırdı. Şuûbiyye, Şiiiler ve diğer İslâm topluluklarından ayrılanlar ile alakalı idi. Bu sebeple şuûbiyye hareketinin İslâm ülkelerinde yeni devirde mevcut olan milliyetçilik ile bir nevi akrabalığı vardır.⁵⁵ Özellikle Arapların kavmî şuurundan meydana gelen ve ondan Arapların milli duygusundan gıdasını aldığı şu sebeple de şuûbiyyenin en çok müdahale ettiği anlaşılabilir bir ilim sahasına, Arapların İslâmiyetten önceki tarihini tetkik etmesi nedeniyle nesep ilmine değinmenin, Şuûbîlerle Araplar arasındaki amansız kültürel ve siyasî mücadelenin önemini anlamak için zarurî olduğu kanaati ortaya çıkmıştır.⁵⁶ Hakları için mücadele veren köle ve mevâliden olan kitleler ilk yüzyıllarda dikkate değer bir çaba gösterdiler.⁵⁷

Araplarla Farslar arasında bozulan denge ve zayıflayan yardımlaşma ile Fars aristokrasisinin arzularını gerçekleştirememeleri, geniş Fars halk kitlelerinin Bâbek el-Hürremî öncülüğünde isyanları, Emin'in öldürülüşünden sonra Arap varlığının sarsıntı geçirmesi, Fars ve Arap unsurlarından oluşan Abbâsî ordusunun bağıllığı konusundaki güvensizlik, Abbâsî sınırlarını tehdit eden Bizans tehlikesinden kaynaklanan kargaşa, devletin varlığını tehdit eden bu kargaşayı yok edecek hızlı ve kesin bir çözüm gerektirdi. Bu çözüm, halifenin devlet gücünü istikrara kavuşturacak ve kendisine dayanabileceği, Arap-Fars unsurlarının da üstünde genç, dinamik askerî bir unsur sokmasıydı. İşte Türkler sahaya Mu'tasım döneminde böyle girdiler. Zorunluluklar ve tecrübeler Türklerin hem politik oyunlar ve manevralarla dolup taşan Bağdat ortamından bağıllığında tereddüt ve tepki olan eski ordunun merkezinden uzak bulunmasını hem de dinamik ve halifenin yakın koruma gücü olarak kalabilmesi için başkent lüksünden ve çekiciliğinden uzaklaştırılmasını gerektiriyordu. Bu da Sâmerâ'nın seçilmesine ve Bağdat yerine devlet merkezi yapılmasına neden oldu. Başkent değişikliğinin anlamı eski başkent temsil ettiği ilkelerin değiştirilmesidir. Bu da Abbâsî devletin temellerini sarsacak, bocalamasına ve zayıflamasına etki edecekti.⁵⁸ Bu şartlar altında Türkler politize olmamış, yıpranmamış olarak tarafsız bir şekilde Abbâsî hizmetine girmiş oldular.

3. SARAY HAYATINDA MEVÂLÎ

Bu dönemde mevâlî çeşitli devlet kademelerinde görev almış, özellikle Farslar devlet işlerinde vezirlik gibi önemli mevkiler elde ederken, Türkler de askerî alanda, valilik ve divan kâtipliklerinde çalışmışlardır. Devletin kurulmasını

55 D.B. Macdonald, “Şuûbiyye”, *Millî Eğitim İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 11:585-586

56 Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, 191

57 Daniel Pipes, *Slave Soldiers And Islam* (London: Yale University Press, 1981), 140

58 Abdülâziz ed-Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, trc. H. Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 132-133

mevâlîye özellikle Horasanlılara borçlu olan Abbâsîler, Araplarla mevâlî arasında, siyasî ve sosyal haklarda bir güç dengesinin kurulmasını başlangıçta sağlamış ise de bu siyaset sürekli olarak başarılı olamamıştır. Çünkü çok değişik karaktere sahip üç ayrı ırkın farklı düşünceleri zamanla kendini göstermiştir.⁵⁹ Buna örnek olarak Halid b. Bermek'i verebiliriz. Bermekîler mevâlî olarak Bağdat'a gelerek sarayda önemli bir etkinlik elde etmişler ve vezirlik görevini yürütmüşlerdir.⁶⁰

Arap unsurunun siyasî gücü önemli ölçüde azalırken Abbâsîlerin Emevîlere karşı kampanyalarının bir parçası da himaye edilenlerin haklarını temin etmektir. Bu bilhassa Farşların ve Farşlaşmış Aramî unsurların siyasî gücünün artışı anlamına geliyordu. Buna paralel olarak hükûmetin başşehri ve yerleşim merkezi, Arap olan Şam'dan, Farşlaşmış Bağdat'a taşındı. Devlet bürokrasisi genellikle Fars devleti memurlarının çocuklarının elindeydi. Hükûmet şekli ve saray teşrifati, merkeziyetçi, Fars geleneği örnek alınarak yeniden tanımlanması ayrıca bir zorunluluktur. Çünkü uzun tartışmalar sonucunda karar alınabilen daha demokratik Arap şekilleri büyük bir imparatorluğun etkili bir şekilde kontrol edilmesine imkân tanııyordu.⁶¹ Arap kabile reisleri ile birlikte köleler ve mevâlî de Abbâsî ihtilaline katılmıştır.⁶²

Bu dönemde Arapların yönetimde etkilerinin azalmasına rağmen ihtilalin Arap unsuruna dayandığını iddia etmek zordur.⁶³ Çoğu zaman hangi milletten oldukları da bilinmeyen mevâlînin ilk dönem Abbâsî halifelerinin yakınında çalıştıkları bilinmekteydi.⁶⁴ Bu konuda mevâlîyi çeşitli görev ve işlerde çalıştıran ilk halife Ebû Cafer Mansur'dur. Ardından gelen halifeler de kendisini takip ettiler.⁶⁵

Abbâsîler yönetimi ele geçirdikleri zaman devletlerinin merkezini Irak'ta kendi taraftarları arasında bir araya getirerek önce Kûfe'de ikâmet etmişler, sonra Mansur tarafından Dicle üzerinde Bağdat şehri kurulunca burasını hükûmet merkezi yapmışlardır. Kendilerine destek olan Farşları ve onlardan da özellikle Horasanlıları, Ebû Müslim el-Horasânî'nin mahiyetinde bulunan adamları itimat ve iltifata layık görerek kendi beraberlerinde devletin önemli makamlarında görevlendirmede tereddüt etmemişlerdir.⁶⁶

Abbâsî bürokratları, kariyerlerine Emevîler devrinde başlamış olan kimselerdi. Çoğunlukla Irak'taki valiliklerde görevliydi. Mesela Mansur'un veziri Ebû Eyyüb el-Muriyânî ve özellikle Fars eserlerinin meşhur mütercimi ve redaktörü Razbih b. el-Mukaffa bunların ileri gelenlerinden di. Bu yollar İslâm toplumunda

59 Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, 5

60 Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lami'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnavut, Beyrut, 1413), 9: 59-60

61 W. Montgomery Watt, *İslâm Nedir*, trc. Elif Rıza (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1993), 154-155

62 Moshe Sharon, *Black Banners from the East* (Leiden: E. J. Brill, 1983), 108, 109, 145

63 Nahide Bozkurt, "Sosyal Kökleri ve Sonuçlarıyla Abbâsî İhtilali", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-I* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 5: 29-30

64 Taberî, *Tarih*, 4: 525

65 David Ayalon, *Eunuchs caliphs and sultans* (Jerusalem: The Magnes Press The Hebrew University, 1999), 24-25

66 Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiye*, 127

erken dönemlerden itibaren ilhamını kısmen Sâsânî geleneğinden alan bir kurumsallaşma yaşandı.⁶⁷

Abbâsî döneminin ilk günlerinde başlayan Arap ve Arap olmayanlar arasındaki bütünleşme işlemi Me'mun döneminde hızlandırıldı. İlk günlerindeki aşirete dayalı organizasyon, neredeyse ortadan kalktı. Eski ve yeni Müslümanlar arasında yapılan evlilikler çok eşlilik, cariyelik ve kölelik, bu boşluğu dolduran unsurlardı.⁶⁸

Arap ileri gelenlerinin çevresinde çok sayıda mevâlî toplandı. Bunlar o kişilere hizmet ediyor, aynı zamanda da onlara toplum nezdinde bir ağırlık, bir önem kazandırıyorlardı. Patron diğer bir ifade ile "efendi" durumundaki kişi mevâlîsinin geçimini az ya da çok üstlenmekteydi. Patronlarına karşı kişisel bağları ne tarzda ve ne derecede olursa olsun, büyük merkezlerde haliyle belirli bir mevâlî sınıfı ortaya çıktı. Zamanla da hiç kuşkusuz bir sınıf bilinci oluştu. Diğer bir ifade ile sadık bir tebaa meydana geliyordu. Mevâlînin önceki yaşadığı coğrafyalardan ve mensubu oldukları toplumlarda öğrendikleri meslek, bilgi ve beceriler Abbâsî yönetimi nezdinde teveccüh buluyordu. Mevâlîsinin bilgileri ve deneyimleri sayesinde efendi, henüz yeterince tanımadığı ülkenin işlerine daha çok nüfuz edebiliyor ve bunlara yön verecek gücü kendinde bulabiliyordu. Ortaya çıkan durumun doğal sonucu olarak memurların, görevlilerin çoğunluğu mevâlîsinin günün birinde yeni kabul ettikleri dine, kendi düşünce tarzlarına ve kültür birikimlerine göre katkıda bulunmaları, böylece İslâmiyet'in gelişimini etkilemeleri kaçınılmazdı.⁶⁹

Öte yandan halifeler, çeşitli israf ve savurganlığa kapılarak cariyeler, tiftik, ipek mefruşat ve sim edindikleri gibi, kendileri için bahçeler, saraylar, şehirler inşa ederek nedimleri ile birlikte çalgı ve zevku safa bezmelerini ihdas etmişler ve her türlü israfı yapmışlardı.⁷⁰ Me'mun ve Mu'tasım zamanlarında halifelerin saraylarında çok sayıda hizmetçi bulunuyordu. Hizmetçilerden hocaları sorumluydu.⁷¹ Mu'tasım, Vâsık ve diğerlerinin sarayları da cariyelerle dolu olduğu gibi vezirlerin ve emirlerin sarayları da onlarla doluydu. Yahya b. Halid el-Bermekî'nin karısı Attâbe'nin 100 cariyesi vardı.⁷² Cariyeler sebebiyle halifelerin bazı devlet adamlarını öldürttüğü de kaydedilmiş olaylardandır.⁷³

Nakledilen bazı olaylar vardır ki bunlar da bize sarayda sayıları gittikçe artan köle ve cariyelerin bir takım uygunsuz davranışlarda bulduklarını da ortaya

67 Bünyamin Duran, *İslâm Tarihinin Konjonktürel Değişimi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1997), 182

68 Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, trc. Ali Zengin (İstanbul: Risale Yayınları, 1995), 106

69 Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, 45

70 Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trc. Zeki Meğamiz (İstanbul: Üçdal Neşriyat: 1971), 2: 213.

71 Ahmed Muhafaza, *er-Rakik fi'l-müctemai'l-Arabiyyi'l-İslâmi*, 142

72 Şevki Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-evvel*, 58

73 Mes'ûdi, Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed, *Murûcu'z-zeheb ve meâdini'l-cevher* (thk. Said Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1997), 4: 5

koymaktadır. Bunlardan biri de İbrahim b. Mehdî⁷⁴ nin İshak adındaki kölenin kendisine ve soyuna hakaret ettiğini söylemesidir. O da Halife Harun Reşid'e durumu anlattı. Halife olayı tetkik etti. Ardından İshak'a kızdı ve İbrahim'e onu hilâfet sarayından uzaklaştırmasını söyledi.⁷⁵ Mesrur ismindeki köle saraydaki sanat gecelerinde önemli görevler aldığı anlaşılıyor. O, bu toplantılarda kasideler okuyordu.⁷⁶ Cariyelere şarkıcılık yaptırıldığı ve onlarla eğlence âlemleri düzenlendiği anlaşılmaktadır.⁷⁷

Mehdî döneminde mevâlî farklı görüşlere sahip olmaya başladılar. Kötü durumlar ortaya çıkmaya başladı.⁷⁸ Batınî hareketi mevâlînin de içinde yer aldığı bir harekettir.⁷⁹ Öte yandan Halife Mehdî döneminde mevâlînin halifenin yakın çalışma arkadaşları konumuna yükseldiklerini de ifade etmek gerekir.⁸⁰

Mevâlînin sarayda bir takım suikastlara karıştığı da kaynaklardan anlaşılmakta⁸¹, ayrıca mevâlîden olan bu kişilerin sarayda gelişen bazı olayları halifeye haber vermeleri sebebiyle istihbarat görevi de yaptıkları görülmektedir.⁸²

Saray hayatında hiçbir kadın diğerinden aşağı konumda değildi. Hepsî çocukları da dahil olmak üzere eşit statüdeydi. Sadece eğer evlilik akdinde özel bir şart mevcutsa, o zaman farklı bir muamele söz konusu olabiliirdi.⁸³ Bununla birlikte halifelerin kendilerinden çocuklarının doğduğu cariyelerinin hemen hepsinin nitelikli kadınlar oldukları söylenebilir. Buna Halife Mehdî'nin hanımı Hayzuran örnek verilebilir. Kendisinin Yemen meliki olduğu da ifade edilmektedir. Güzelliği yanında kültürü ve edebi yetenekleriyle kısa sürede halifenin gözdesi haline gelen Hayzuran, daha sonra Musa el-Hâdî, Harun Reşid ve Abbâse'yi dünyaya getirerek ümmü veledi oldu. Hayzuran, Halife Mehdî tarafından H.159/M.775 yılında azat edilerek nikâh altına alındı. Hükmedici ve nüfuzlu bir kadın olan

74 *İbrahim b. Mehdî*: Me'mun'un Merv'de oturduğu sırada Bağdat'ta halife ilan edilen Abbâsi hanedanına mensup emir. H. 162/M.779'da Bağdat'ta doğdu. Babası halife Mehdî, annesi Şekle(Şikle) adında Deylemlî bir cariyedir. Annesine nisbetle "İbn Şekle" denilir. İbrahim b. Mehdî'nin en önemli özelliklerinden biri devrin önde gelen muğanni ve bestekârlarından olmasıdır. Altı yaşında babasını kaybettikten sonra himayesinde hayatını sürdüren İbrahim, üvey kız kardeşi Uleyye ile birlikte musiki çalışmaya başladı. Harun Reşid de onların yöndeki eğitimiyle bizzat ilgilendi. İbrahim sarayın en büyük musikişinaslarından. O okumaya başladığı zaman herkes meşguliyetini, bırakıp onu dinlerdi. İbrahim Arap ve Fars musiki lahinlerini birleştirerek romantik bir üslup geliştirmiş, sonuçta Fars romantik musiki hareketinin öncüsü olmuştur. Aynı zamanda iyi bir musiki nazariyatçısı olan İbrahim, bir öğrenci yetiştirmiştir. (Sarçam, İbrahim b. Mehdî ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21: 320-321, İstanbul: TDV Yayınları, 2000)

75 İsfahânî, Ebu'l Ferec Ali b. Hüseyin, *Kitabu'l-eğâni* (Beirut: y.y., tsz.), 5: 307-308

76 İsfahânî, *Kitabu'l-eğâni*, 4: 306

77 Mes'udi, *Murûcu'z-zehab*, 4: 14

78 Ahmed Zeki Safvet, *Cemheratü hutabî'l-Arabî fi usurî'l-Arabîyyeti'z-zâhira* (Beirut: y.y., tsz.) 3: 65-69

79 Muhammed Bedî Şerif, es-Sırau beyne'l-mevâlî ve'l-Arab (Mısır: y.y., 1954), 64

80 İbnü'l Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi tarihî'l-mülûki ve'l-ümmem* (Beirut: y.y., 1992), 8: 214

81 Caşşiyari, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdüs, *Kitabu'l-vüzerâ ve'l-küttab* (Kahire: Matbaatü Mustafa Elbani el-Halebi ve Evladühü., tsz.), 175

82 Hilal es-Sâbi, Muhassin, *Rûsumu dâri'l-hilâfe* (b.y.: y.y., tsz.), 27

83 Marshal G.S. Hodgson, Dünya Tarihinde İslâm, tsz. Ahmet Kanlıdere (İstanbul: Phoenix Yayınları, 1997), 35

Hayzuran, Mehdî'nin hoşgörülü ve yumuşak karakterinden faydalanarak onu ve bütün sarayı etkisi altına almıştı. Devlet işlerine açıkça müdahale ediyordu.⁸⁴

Haremın toplum yaşamından ayrılması özgür doğmuş Arap kadınlarını esir ya da doğuştan köle kardeşlerinden daha çok etkiledi. İnsanlık tarihinde benzer ya da paralel durumlarda olduğu gibi, bu şartlar altında da sapık ve doğal olmayan yöntemlerle tatmin arayışı, toplumda, özellikle de üst sınıflar arasında yayıldı.⁸⁵ Devlet düzeninde daha çok Sâsânîlerle Bizanslıları örnek alan Arapların sarayda istihdam ettikleri hadımların sayısı Abbâsîler döneminde özellikle Halife Emin'den itibaren artmıştır.⁸⁶

4. ASKERLİK ALANINDA MEVÂLÎ

Mevâlînin etkinliğinin artmasında asker ihtiyacı sebebiyle askerlik alanının özel bir yeri vardır. Hatta mevâlînin Abbâsîler döneminde yeniden anlam kazanmasında da askerlik sisteminin yeri değerlendirilmesi gereken bir durumdur.

Asker köleler (gulâm /memlûk) İslâm'ın ilk iki yüz yılında yoktu. Barış zamanında sıradan köleler askerlik dışı işlerde, şahsî hizmetlerde, iç hizmetlerde, ekim-dikim işçisi olarak ve insanların ihtiyaç duydukları alanlarda çalıştırılıyordu.⁸⁷

Bununla birlikte Yemen asıllı olmak üzere oldukça fazla sayıda Arabın da ihtilal hareketinde rol oynadığı, hatta ordu komutanlarına bizzat destek olduğu ve sonuçta Arap unsuru olarak, mevâlînin konumunu son derecede tehlikeye düşüren yasal imtiyazları elinde tutmaya devam ettiği kesindir. Diğer yandan mevâlîlere, toplum ve saray çevresinde daha önemli vazifeler verme eğilimine Emevî döneminin sonuna doğru zaten başlanılmış olunuyordu. Abbâsî ihtilalinin yaptığı iş, şayet böyle bir terim kullanmak uygunsa, Iraklı ve Fars mevâlîlerin sadece çevresindekilerinin Suriyeli mevâlîlerle değişmemesinden ibaretti.⁸⁸

Asker köleler Abbâsî ordusunda H.III/ M.IX. yüzyıldan itibaren baskın hale gelerek önemli bir rol oynadılar.⁸⁹ Bu dönemde Abbâsî ordusu beş kısma ayrılmıştı: Horasanlı, Türk, Mevlâ, Arap, Bedevi. Daha sonra ise Arap, Fars ve Türk unsurlarından meydana geldi.⁹⁰ Abbâsî ordusu Emevî ordusundan farklı olup Emevî ordusu gibi kabilesel özellikler taşıyor, kabilelere ayrıcalık tanımıyordu. H. 130/M. 747'de Abbâsîler ordularını kontrol etmek ve kendilerini destekleyenlerin eşit katılımını sağlamak için çaba sarf ettiler. Bu sebeplerle onlar kabilesiz bir ordu kurdular. Ebû Müslim, Horasan'a H. 130/ M. 747'de girdikten sonra ilk kabilesiz Müslüman ordusunu kurdu. O, bu müessese ile beraber yeni

84 Kasım Kırbylık, "Hayzuran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17: 106-107, İstanbul: TDV Yayınları, 1998

85 Nabia Abbott, *Bağdat'ın İki Kraliçesi*, trc. Suat Kaya, (Ankara:Yurt Kitap Yayınları, 2000), 29

86 Aydın Taneri, "Hadım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15: 1-3, İstanbul: TDV Yayınları, 1997

87 Pipes, *Slave soldiers and Islam*, 25

88 D. Sourdel v.dğr., *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, trc. Hamdi Aktaş v.dğr. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 1:119

89 Pipes, *Slave soldiers and Islam*, 47

90 Kaddura, eş-Şuûbiyye, 318

bir askerî kayıt müessesesi kurdu. Askerleri kabilelerine, babalarının ve köylerinin adlarına göre listeledi.⁹¹ Ebû Müslim, İslâm devletini Abbâsî ihtilali ile dönüştüren ilk askerî liderdir. H. II /M.VIII. yüzyılın ortasında toplum kölelerle kaynaştı ve onlara özgürlük verdi. İslâm inancının H.I /M. VII. ve H. II/M. VIII. yüzyıllarda büyük Arap ordularının genişlemesi çok sayıda insanın fethedilmiş ülkelerde tutuklanması köleleştirilmesi, ihtida etmesi ve bunların büyük sayılarda İslâm ordularına katılmaları söz konusudur.⁹²

Abbâsîler zamanında Arapların rolü, bütün alanlarda olduğu gibi orduda da azaldı.⁹³Abbâsî devrimi durdurulamayacak bir gelişmeyi hızlandırmış ve aynı zamanda bu gelişmeye değişik bir yön vermişti. İhtilalin zafere ulaşmasında başlıca etken ordu ise Horasanlıydı ve yerini koruduğu için de Araplar, daha önce savaş yönetiminde ve bundan sağlanan kazançta ön planda bulunan yerlerini kaybettiler. El-Me'mun'un hükûmeti zamanındaki olaylar, halifelerin Araplara karşı güvensizliğini daha da güçlendirdi.⁹⁴

Abbâsîler bu dönemde özellikle garnizon şehirlerde barındırmak üzere bir ordu kurmaya kalkınca, bunun doğal sonucu olarak kentlere doğru bir mevâlî akını başladı.⁹⁵ Askerlik alanında mevâlînin konu edilmesi Abbâsîlerin Emevîlerden yönetim anlayışından farklılaşmasında en belirleyici alan askerlik olması önemli bir etkidir. Bu dönemde ordunun ve muhafız birliğinin teşekkülünde mevâlînin istihdamını Arapların eski savaşçı özelliklerini kaybetmeleri ile açıklamak yeterli olmaz. Bu durum yukarıda da belirtildiği üzere Abbâsîlerin yönetim anlayışları ile açıklanabilir.

Konuyu anlamak için Abbâsî ihtilali yıllarındaki gelişmeleri hatırlamak gerekir. Buna göre Kûfe halkından mevâlî olan 7000 kişinin Horasan bölgesinde savaştığı nakledilmektedir.⁹⁶ Bazı araştırmacılar ise Abbâsî hareketini destekleyen Horasanlıların çoğunun yerleşmiş ve kabilecilikten uzaklaşmış Araplar olduğu ve diğerlerinin de oradaki ordularda istihdam edilen kabile üyeleri olduğu tespitinde bulunarak, Abbâsî hareketini başarıya taşıyan orduların üç kısımdan oluştuğunu, bunların Arap kabileleri, Arap olmayanlar ve Farslar olduğunu ifade ederler. Yine, Abbâsîler iktidara gelince askerlere güvenmediğini, temkinli olduklarını ancak buna rağmen ordunun bu dönemde askerî köleliğe ihtiyacı olmadığını göstermeyeceğini de ilave ederler.⁹⁷

91 Pipes, *Slave soldiers and Islam*, 174-175

92 Lewis, *Race and slavery in the middle east*, 62

93 Taberî, *Tarih*, 4: 493-494

94 Cahen, *Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, 164-165

95 Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, 45

96 Belâzürî, Ebu'l Abbas Ahmed b. Yahya, *Fütuhu'l-buldân*, trc. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 413

97 Pipes, *Slave soldiers and Islam*, 176-177

Abbâsî ordusundaki askerleri köle ve mevâlî olarak ayrı ayrı değerlendirmek güçtür. Çünkü köle olarak alınıp yetiştirilenler olduğu gibi, farklı unsurlardan orduya katılan askerler de vardı. Diğer bir ifade ile ordunun tek bir kaynağı yoktu. Mevâlînin orduya bu dönemde girmesi onların etkinliğini artıran en önemli gelişme olmuştur. Artık güç ve iktidar mevâlînin eline geçmiş olmaktadır.

Köleler daha kolay bir şekilde hem tüccarlardan hem de müttefik devletlerden elde edilebiliyordu. Satın alınmak suretiyle, yakalayarak ve kaçıarak olabiliyordu. Bir köle orduya katılmaya zorlanabiliyor, tüccarlar eliyle de alınabiliyordu. Asker köleler genellikle çocuklardan tedarik ediliyordu.⁹⁸

Abbâsî ordusundaki mevâlînin sayısı yıllara göre farklılık göstermiştir. Ebu'l Abbas es-Seffâh zamanında 4000 zenci askerinin bulunduğu bilinmektedir.⁹⁹ Bu askerlerden köle olup daha sonra komutan olanlar vardı. Bu sebeple hepsine köle nitelendirmesini yapmak doğru olmaz.

Askerlik alanında mevâlî denilince akla Türkler gelmektedir. Türkler Müslüman devletlerin hizmetine köleler veya paralı askerler olarak girmişlerdir. Asker olarak yetiştirilmek için köle olarak getirilmeye başlandı. Türkler zamanla Arapları ve Farsları ordudan ve böylece de politik hayattan uzaklaştırdılar. Askerî sınıf Türklerin eline geçtikçe ve İslâm rejimleri de giderek otoriterleştikçe Türkler bin yıl sürecek bir hâkimiyet kurma imkânı buldular. Müslüman Mısır'da ilk bağımsız hanedan daha H. 254/M. 868 yılında bir Türk asker kölesi (mемlük) tarafından kurulmuştur.¹⁰⁰

Türklerin askerî varlığı ile ilgili diğer bir yaklaşıma göre ise, Türkler Arap şehirlerine ve hilâfet merkezine paralı asker olarak sevk edilirken, diğer taraftan da yine bu Türklerden oluşan ilk ordu birlikleri teşekkül etmiş ve Arap ordularının yanında bir takviye gücü olarak çalışmışlardır.¹⁰¹ Zekeriya Kitapçı, Türklerden oluşan saray muhafızları ve cephedeki ordu birliklerine "mevâlî" kavramını kullanmaktadır.¹⁰²

Abbâsîlerin köle (gulâm) askerlerle çalışmaları onların Türklerin önemini anlamalarındandır. Türkler Ortadoğu'da hemen hemen her asker köle topluluğunda hizmet ettiler.¹⁰³ Türkler Abbâsîlerin büyük sosyal problemlerle, iç ve dış tehditlerle yüzleşmeye başladığı bir dönemde yeni bir asabiyet dalgası ve taze kan olarak sahneye dahil edildiler. Abbâsîler H. III. /M IX. asra girerken hâkim oldukları bütün coğrafyalarda iç çalkantılar ve isyanlar ile yüzleşmeye başladılar. Bunların bir kısmı Haricî, Şîî, İsmailî, Zeydî isyanları idi. Bir kısmı Fars

98 Daniel Pipes, *Slave soldiers and Islam*, 87

99 Terzi, Mustafa Zeki, "Gulâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14: 180. İstanbul: TDV Yayınları, 1996

100 Bernard Lewis, *Ortadoğu*, trc. Mehmet Harmancı (İstanbul: Arkadaş Yayınları, 1996), 69

101 Zekeriya Kitapçı, *Ortadoğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987), 35

102 Kitapçı, *Ortadoğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, 21

103 Pipes, *Slave soldiers and Islam*, 55

kökenli inanç ve grupların isyanları idi. Diğer bir isyan da sosyal problemlerden kaynaklananlardı. Bu isyanlarla başa çıkmak için Abbâsî idarecileri Arap veya Fars unsurlarına dayanmanın sakıncalarının farkındaydılar. Bu yüzden üçüncü bir alternatifi devreye soktular. Bu alternatif de Türklerdi.¹⁰⁴

“İlk dönemlerde ne Müslümanların ne de Arapların profesyonel askerler olarak savaşmadıkları bilinmektedir. Mevâlîden oluşan bu askerler de halifeden daha profesyonel değildi. Köle veya Mevla efendisine bağlıydı. Sadece hür askerler İlk Abbâsîler döneminde uzmanlaşmaya başladılar”¹⁰⁵ şeklinde değerlendirmede bulunan Daniel Pipes’in bu görüşü isabetlidir. Zira muhafız ve özel muharip gücü mevâlîden oluşuyordu. H. III / M. IX. yüzyılın sonu ile H. IV/M.X. yüzyılın başlarında beş ayrı müfrezede toplam 20-25.000 Türk muhafız vardı. Bir piyadenin aylık maaşı 4 ila 7 dinar arasında değişmekteydi ve ortalama 5 dinar olarak belirtilebilir. Bir sipahi yaklaşık iki kat fazla maaş alıyordu. Bu muhafızların idamesi için yıllık 1,6 milyon dinar harcama yapılırdı. Muhafızların sayısının dengede olması ve onların idamesi için yapılan harcamalar, H. IV /M. X. yüzyılın başlarına kadar halifelik müessesenin oldukça istikrarlı düzeyde devlet gelirlerine sahip olduğu bir ortamda gerçekleşti.¹⁰⁶ Arapların devamlı ordu yerine para ile asker toplama usulleri yabancı kavimlerin yavaş yavaş hâkim bir duruma geçmelerini sağladı. Özellikle Türkler askerî maharetleri sayesinde iyi işler buluyorlar, sonra kendileri yerleşince akrabalarına da haber salarak akın akın onları da getiriyorlardı. Abbâsîler döneminde Arap olmayan kavimler ve bilhassa Türkler büyük mevkiler kazandıkça Araplar arasında bunlara karşı nefrette arttı. Fakat İslâm dünyasında hâkimiyet artık Arapların elinden çıkıyor ve Türklerle geçiyordu.¹⁰⁷

Merkezî idarenin Türklerin kontrolüne gelmesini belirleyen arka plandaki unsurları incelemek gerekir. Burada üç nokta dikkat çekmektedir. Birincisi, iki asırdır siyasî ve askerî otoriteyi temsil eden Araplar, ardından Farslar, yerleşik hayatın verdiği rahvet, asabiyet duygusunun zayıflaması ve siyasî-dinî hizipleşmeler içinde enerjilerini tüketmeleri, artık devletin beklentilerini karşılayamaz hale getirmiştir. Bundan dolayı da Mu’tasım halifelîğe geldikten kısa bir zaman sonra divanlardan maaş alan Arapları çıkararak onların yerine Türkleri yazması tamamen devletin beklentilerini karşılayıp-karşılayamama olgusuyla alakalıdır. Makrizî, bu konuda, Mısır vilayetinden söz ederken şöyle demektedir: “Halife Mu’tasım başa geçince Türk kökenli askerleri çoğalttı ve divana kaydetti. Mısır valisi Kayder b. Nasr es-Safedî’ye, Mısır divanında bulunan Arapların kayıtlarının silinmesini ve maaşlarının kesilmesini emretti. Daha sonra bunların yerine mevâlî ve acemler geçtiler.”¹⁰⁸

104 Mustafa Demirci, “Bir Şehrin Kuruluşu Bir Devrin Başlaması: Abbâsî Tarihinde Sâmerra”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler 1*, 5:283, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018

105 Pipes, *Slave soldiers and Islam*, 149

106 Farda Asadov, “VIII-X. Yüzyıllarda Abbâsî ordusundaki Türk muhafızların sayısı ve onlar için yapılan harcamalar”, *Türkler*, 4: 379, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, y.y., 2002

107 Erol Güngör, *İslâm’ın Bugünkü Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1991), 179

108 Demirci, “Bir Şehrin Kuruluşu Bir Devrin Başlaması: Abbâsî Tarihinde Sâmerra”, 5: 282

Türk komutanlardan Eşnas bir Türk kölesiydi ve İbn Reşid'i İbrahim b. Mehdî'ye karşı korumaktaydı.¹⁰⁹ Boğa el-Kebîr, Benî Nümeyr üzerine yapılan savaşta komutandı.¹¹⁰ Mu'tasım döneminde yapılan askerî seferlerde Türkler ön planda idi. Ammûriye'yi fetheden odur. Rum hükümdarı Müslüman beldelerine saldırdı ve bir kaleyi zorla aldı. Erkekleri öldürüp, çocukları ve kadınları da esir aldı. Rivayete göre esir kadınların tamamı Hâşimî kadınlardı. Bu durumu işitince halk Mu'tasım'a yakındı. Haber Mu'tasım'a ulaşınca büyüklüğünü göstermek üzere sinirlendi. Meclisinde "Buyrun! Buyrun" diye bağırdı. Sarayından seslendi: "Yolculuk! Yolculuk!" dedi ve ardından atına bindi. Yolculuk hazırlıklarını yaptı. Askerlerini topladı...Rumlarla savaştı, Ammûriye'yi yıktı ve esir kadınlar aldı.¹¹¹

İlk Abbâsî döneminde köle askerlerden bir ordu kuran kişinin Abbâsî halifesi Mu'tasım olduğu anlaşılmaktadır. Onun ordusu İslâmiyet'in doğu sınırlarının ötesindeki bozkırlarda küçük yaşta yakalanan ve askerlik eğitimi gören Türk kölelerdi. Müslüman hükümdarlarından çoğunun gerek savaşan gerekse garnizon güçleri çok kısa bir sürede kölelerden oluşmuştu. Müslümanların uzak batı topraklarında, Kuzey Afrika ve İspanya'da elverişli olduğu sürece, Avrupa'dan Slav köleler toplanmıştı. Özellikle Fas ve Mısır'dan da askerlik için zaman zaman zenci köle toplanırdı. Ancak köle askerlerin çoğu, Türklerin İslâmlaştırılıp da bunun artık hukuken mümkün olmamasına kadar Türk'tü. Türk hükümdarlar da kendi köle askerlerini Kafkasların ve Balkanların Müslüman olmayan halkları arasından toplarlardı.¹¹²

Taze insan gücü diyebileceğimiz askerî köleliğe¹¹³ D. Pipes "Din veya İslâm medeniyeti ile ilgili olabilir. Eğer dinin bir parçası veya meşru sistemi olarak düşünülürse İslâmî diye adlandırabiliriz. Eğer daha çok yaygın bir medeniyetin yönlerini düşünürsek İslâmîleştirilmiş diye adlandırabiliriz"¹¹⁴ demektedir. "Aslında Mu'tasım çoğu ücretli Türk askerlerinden ibaret bir ordu teşkil etmeye karar vermek suretiyle, âkibeti vahim bir adım atmış oldu. Bu yabancı hâssa askeri gittikçe cür'etini arttırdı"¹¹⁵ tespiti Abbâsî hilâfeti açısından tarihi bir gerçekliğe dönüşmüştür.

Bu dönemin ünlü Türk komutanlarından Afşin, Mu'tasım'ın Bâbek el-Hürremî'nin yakalanıp getirilmesi emrine karşı çıktı. Bunun üzerine Mu'tasım, onun üzerine İbn Tahir önderliğinde bir ordu gönderdi. İbn Tahir, Afşin'e galip geldi. Afşin, "ed-Dînü'l-Ebyad" yani Mecûsî olması sebebiyle öldürüldü. Diğer bir rivayete göre ise yakalanarak Uşrusana'ya getirilmiş, orada 1000 kırbaç

109 İbnü'l-Esir, Muhammed b. Abdülkerim b. Abdulvahid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-tarih* (Beyrut: y.y., 1965), 6: 342

110 Taberî, *Tarih*, 5: 291

111 İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahrî fi'l-adâbi's-sultaniye ve'd düveli'l- İslâmiyye* (Beyrut: y.y., tsz.), 229-230

112 Lewis, *Ortadoğu*, 156

113 Buna D. Pipes, insan gücü kitliği demektedir. (Pipes, *Slave soldiers and Islam*, 159-160)

114 Pipes, *Slave soldiers and Islam*, 59

115 Zettersteen, K.V., "Abbâsiler", *Millî Eğitim İslâm Ansiklopedisi*, 1: 19, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1965

ile cezalandırılmıştır.¹¹⁶ Başka bir rivayete göre ise, Mu'tasım, Afşin'i Bâbek el-Hürremî isyanını bastırmak üzere hazırladığı ordunun başında gönderdi.¹¹⁷ Halife Mu'tasım'ın sadece Afşin ile değil, Boğa el-Kebîr ile de sorunlarının olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre halife, Boğa el-Kebîr'i hapse attırılmıştır.¹¹⁸

Afşin, Mu'tasım döneminde başkomutan olsa da Eşnak et-Türkî, İnak ve Boğa gibi Türk komutanların maiyetlerinde zaten özel birlikleri bulunuyordu. Bunlara Sâmera'da özel bölgeler de tahsis edilmişti.¹¹⁹ İtâh, Mu'tasım tarafından H.199/M.814 yılında satın alındı. Mu'tasım ve Vâsık onu bir çok işte yardım etmesi için İshak b. İbrahim ile beraber Sâmerâ'ya götürdü. Mu'tasım birisinin öldürülmesini istediği zaman İtâh onu öldürüyordu.¹²⁰ Mesrur el-Kebîr ise Halife Harun Reşid'in kendisine Cafer b. Yahya'yı öldürmesini emrettiğini rivayet etmektedir.¹²¹

Mu'tasım, Rum kralı ile savaştan ele geçen ganimetlerin 1/3'ünü sadaka, 1/3'ünü çocuklarına ve 1/3'ünü de mevâlîsine veriyordu.¹²² Horasan'ın yıllık haracının bir kısmı Türk kölesi olarak gönderiliyordu. Me'mun devrinde Abdullah b. Tahir harac olarak 2000 oğuz kölesi göndermiştir.¹²³ H. 134/M.751 yılında Ebu'l Abbas, Musa b. Ka'b'ı Hindistan'a Mansur b. Cumhur ile savaşmak için gönderdi. Araplardan ve mevâlîden 3000 kişi Basra'ya yerleştirdi.¹²⁴ Ortaasya'da Arap isyanından sonra Arap halkı eski alışkanlıklarını burada da sürdürüp Türkleri satın alıp Semerkand pazarında satmış olabilirler.

İktâ sistemi gelişimini H. VI./M.XII ve H. VII./M. XIII. yüzyıllarda ulaştı. Kendilerine söz konusu iktâlar ihsan edilen askerlerin iki vasfı dikkat çekicidir. Bunlar Türk olmaları ve atlı okçu olmalarıdır.¹²⁵ İtâh et-Türkî'ye katia bir köy verildi.¹²⁶ Vasîfe de iktâ verildi. Halifenin sarayına bitişikti.¹²⁷ Bu dönemde Ahmed b. Tolun da Türk kölelerini(memlûk) Mısır'a ilk olarak getiren ve asker olarak istihdam eden komutandır.¹²⁸

116 Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 10: 298-299

117 Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *el-İber fi haberî men ğaber* (Kuveyt: y.y., 1948), 1: 378-379

118 İbn Kesir, İsmail b. Ömer b. Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihâye* (Beirut, tsz.), 10: 293

119 Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994), 119

120 İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 7: 43

121 Şihabüddin Muhammed b. Ebi'l Feth el-İbşihî *el-Mustadraf fi külli fennin mustazraf* (Beirut: y.y., 1986), 1: 437

122 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihâye*, 10: 286

123 Ebû Kasım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-memâlik* (Leiden: y.y., 1889), 39

124 Taberî, *Tarih*, 4: 369-370

125 Parry, "İslâm'da Harp Sanatı", 201

126 Ahmed b. Ebû Ya'kub b. Cafer b. Vehb el-Ya'kubî, *Kitabu'l-büldân* (Beirut: y.y., 1988), 32; Le Strange Guy, *Büldânü'l-hilâfeti-ş-sarkıyye*, trc. (Arapça'dan) Beşir Fransis Körkis Avvad (Beirut: y.y., 1405/1985), 82

127 Ya'kubî, *Kitabu'l-büldân*, 32

128 Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-aşa fi sinâati'l-inşâ*, haz. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beirut: Vezâratü's Sekâfe ve İrşadu'l-Kümü, 1407/1987), 3: 266

SONUÇ

Abbâsîlerin ilk yüzyılında “mevâlî” üzerine yapılan bu çalışmada mevâlîden ne anlaşıldığından hareketle Abbâsîlerin Araplara bakışı ve şuûbiyye hareketinin devlet, toplum ve askerî hayattaki yerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Kavramsal olarak bu dönemde “mevâlî” kavramı sözlük anlamlarından bir kaçını ihtiva ederken aynı zamanda Araplar tarafından ilk kullanıldığı anlamdan da gittikçe uzaklaşmıştır. Böylece “mevâlî” kavramının daha çok askerî istihdamı kapsayacak bir anlama evrildiği söylenebilir. Bununla birlikte elbette siyasî ve sosyal hayatta da yer tutan mevâlîler bilinen yaygın anlamlarıyla kullanılmaya devam etmiştir.

Mevâlînin bu yüzyılda etkinliğini Emevî fetihlerinden ele geçen kölelerin Abbâsîlerce saray hayatında görevler verildiği de unutulmamalıdır. Diğer taraftan teokratik bir devlet anlayışına sahip olan Abbâsîler bunun sonucu olarak da mevâlîye teveccüh ettiler.

Toplumun değişim yaşadığı ve toplum katmanları arasında hızlı geçişlerin olduğu, yönetimin dayandığı esasların değiştiği bu dönemde Emevîlerin bıraktığı devlet, toplum ve askerî düzenin ne şekilde değiştiği de bu çalışmada ortaya konulmuştur. Bu bağlamda hanedan el değiştirse de gelenekler önemli ölçüde korunmuştur. Ancak Arapların etkinliğinin yerini mevâlî almıştır. Mevâlî Arap olmayan toplulukları ifade etse de Horasanlılar, azatlı köleler, asker yapılmak için getirilenler, ücretli istihdam edilenler olarak da anlaşılmıştır.

Geleneksel “kölelik” sistemi el değiştirirken yerini saray muhafızı, hacib, hassa birlikleri, mütercimler vb. görevliler almıştır. Hanedana bağlılık esas olmakla birlikte Arapların etkinlikleri azalırken mevâlînin şuûbiyye hareketini başlatmaları ise çok alanda değişimin habercisi olmuştur. Mevâlînin etkinliğinin artmasında askerliğin özel bir yeri vardır. Çünkü asker ihtiyacı daha ziyade “mevâlî” kavramında anlam değişikliğine yol açtı. Temel amaç asker edinme ve saray görevleridir.

İlimlerin teşekkülünün yaşandığı bu dönemde mevâlî etkin rol almıştır. Dönemin halifelerinin önerileri ve teşvikleri de mevâlîyi ilme yöneltmiştir. Mevâlînin etkinliği Arapların İslâm dünyasındaki etkinliklerini de azaltmış, buna mukabil Fars, Türk ve Deylem gibi unsurları devletin icracıları yani hükümet edicileri konumuna taşımıştır.

Bu gelişmelere Abbâsî coğrafyasındaki insan kaynağının oran olarak mevâlîye göre azalmasını da gösterebiliriz. Coğrafya olarak Emevîlerle birlikte büyüyen İslâm dünyası, ona unsur sayılan Arapların etkinliğinin büsbütün zayıflaması ile sonuçlanan bir duruma gelmesi beklenmedik bir durum değildir. Bunu merkezin periferi karşısındaki yenilgisi olarak da açıklamak mümkündür. Abbâsîler artık siyasî, askerî ve toplumsal olarak kozmopolit bir toplum olmuşlardı.

Sonuç olarak İslâm medeniyetinin teşekkül devrinin büyük devletlerinden sayılan Abbâsîlerin ilk yüzyılında “mevâlî”nin konumunun anlaşılması medeniyet tarihi açısından önem arz etmektedir. Pek çok milletten insanların bir potada eridiği Müslümanların dış dünyadan yenilikler aldıkları, dış dünyanın da İslâm dünyasına dahil olduğu bir dönem olması söz konusu dönemin anlaşılması gereğini ortaya koymaktadır.

Mevâlî kavramı etrafında şekillenen tartışmalara bir katkı olması bakımından söylenebilecek en mühim hususlardan biri de Ortaçağ toplumunun ırkların saf olmaktan çıkıp daha çok kaynaştığı bir toplum özelliği göstermesidir. Bu yönüyle bu çalışma Abbâsîler dönemiyle birlikte artık Arap toplumuna girmenin kültürel olarak Araplaşmak anlamına gelmeyeceğini de göstermektedir. Türkler ve diğer milletler Arap kültüründen etkilenmiş olmaları da asimilasyon inkültürasyon olmayıp doğal bir etkileşim olarak görülmelidir. Türk ve Fars kültürleri gibi güçlü olanlar Abbâsî potası içinde erimezken zayıf kültürlerin eridikleri de bilinmektedir. Kölelikle başlayan sürecin bu noktaya gelmesinin dikkat çekici olduğu bilinmelidir.

KAYNAKÇA

- Abbott, Nabia. *Bağdat'ın İki Kraliçesi*. Trc. Suat Kaya, Ankara: Yurt Kitap Yayınları, 2000.
- Ahmed Zeki Safvet. *Cemheratü hutabî'l-Arabi fi usuri'l-Arabiyyeti'z-zâhira*. 3. Cilt, Beyrut: y.y., tsz.
- Ahsan, S.M. Manazir. *Social Life Under the Abbasids*. London: 1979.
- Amikam Elad. “Aspects of transition from the Umayyad to the Abbasid caliphate”, *Jerusalem Studies in Arabic And Islam*. 19, b.y., y.y.,1995, 89-132.
- Asadov, Farda. “VIII-X. Yüzyıllarda Abbâsî ordusundaki Türk muhafızların sayısı ve onlar için yapılan harcamalar”, *Türkler*. 4: 379, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: y.y., 2002.
- Ayalon, David. *Eunuchs Caliphs And Sultans*. Jerusalem, The Magnes Press, The Hebrew University, 1999.
- Aykaç, Mehmet. *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit, *el-Buhala*. Thk. Ahmed Matlub, Hatice el-Hadisi, Bağdad: y.y., 1964.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud. *Fütuhu'l-büldân*. Trc. Mustafa Fayda, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.
- Bozkurt, Nahide. “Sosyal Kökleri ve Sonuçlarıyla Abbâsî İhtilali”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-I*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 5: 29-30.
- Cahen, Claude. *Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*. Ankara: Bilgi Yayınları, 1990.

- Cahşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdüs. *Kitabu'l-vüzerâ ve'l-küttâb*. Kahire, Matbaatü Mustafa Elbani el-Halebî ve Evladühü, tsz.
- Crone, Patricia. *Slaves on Horses*. Melbourne, Cambridge University Press, 1980.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Demirayak, Kenan. *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*. Erzurum: Şafak Yayınevi, 1998.
- Demirci, Mustafa. "Bir Şehrin Kuruluşu Bir Devrin Başlaması: Abbâsî Tarihinde Sâmerra", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler 1*. 5:283, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Demirci, Mustafa. *Beytül-hikme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Duran, Bünyamin. *İslâm Tarihinin Konjonktürel Değişimi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1997.
- ed-Dürî, Abdülaziz. *İlk Dönem İslâm Tarihi*. Trc. Hayrettin Yücesoy, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. "Ebnâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 10:78-79, 1994.
- Firuzâbâdi, Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *el-Kâmusu'l-muhît*. Thk. Mektebu Tahkiki't-Türas fi Müessesetir Risale, Beyrut: 1994.
- Fuad Efram el-Büstânî. "Nemazicu'l-anâsır-ı-beşeriyeti", *el-Meşrik*. 32/3, Beyrut: y.y., 1934.
- Günaltay, Şemseddin. "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasî, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Bellekten*. Sayı:25, 7:60-61, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943.
- Güngör, Erol. *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*. (İstanbul: Ötüken Yayınları), 1991.
- Hitti, Philip K. *Arap Tarihinin Mimarları*. Trc. Ali Zengin, İstanbul: Risale Yayınları, 1995.
- Hodgson, Marshal G.S. *Dünya Tarihinde İslâm*. Trc. Ahmet Kanlıdere, İstanbul: Phoenix Yayınları, 1997.
- Hüseyin Ali Ahmed Muhafaza. *er-Rakik fi'l müctemai'l-Arabiyyi'l-İslâmî hattâ sevrati'z-Zenc*. Amman: y.y., 1987.
- Hüseyin el-Hac Hasan. *Hadaratü'l-Arab fi'l asri'l-Abbâsî*. b.y., y.y., tsz.
- İsfahânî, Ebû'l Ferec Ali b. Hüseyin. *Kitabu'l-eğânî*. b.y., y.y., tsz.
- el-İbşihî, Şihabüddin Muhammed b. Ebi'l Feth. *el-Mustadraf fi külli fennin mustazraf*. Beyrut: y.y., 1986.
- İbn Abdірabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed. *el-İkdu'l-ferîd*. şrh. Ahmed Emin, Ahmed Zeyyin, İbrahim İybârî, 1.-3. Ciltler, Beyrut: y.y., 1965.
- İbn Hurdazbih, Ebû Kasım Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Leiden: y.y., 1889.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer b. Kesir. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrut: y.y., tsz.
- İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükерrem. *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: y.y., tsz.
- İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabataba. *el-Fahrî fi'l adabi's-sultaniyye ve'd düveli'l-İslâmiyye*. Beyrut: y.y., tsz.

- İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzi Ebu'l Ferec. *el-Muntazam fi tarihi'l-mülûki ve'l-ümem*. Beyrut: y.y., 1992.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak. *Kitabu'l-büldân*. Lübnan: y.y., 1996.
- İbnü'l-Esîr, Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybanî. *el-Kâmil fi't-tarih*. Beyrut: y.y., 1965.
- Kaddura, Zahiye. *eş-Şuûbiyyetü ve eseruha'l-ictimâi ve's-siyasî fi hayati'l-İslâmiyyeti fi'l asri'l-Abbâsiyyi'l-evvel*. Beyrut: Daru'l Kütübü'l-Hizânî, 1972.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-a'ş'a fi sînâati'l-inşâ*. Haz. Muhammed Hüseyin Şemseddin, (Beyrut: Vezâratü's Sekâfe ve İrşadu'l-Kûmî, 1407/1987), 3: 266
- Kaus b. İskender. *Kâbus-nâme*. Trc. R. Levy, Haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1974.
- Kılıçlı, Mustafa. *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Kırbıyık, Kasım. "Hayzuran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 17: 106-107, 1998.
- Kitapçı, Zekeriya. *Ortadoğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987.
- Kitapçı Zekeriya. *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*. Konya: Kuzucular Ofset, 1998.
- Lassner, Jacop. "Some speculative thoughts on the search for an Abbasid capital", *The Muslim World*. sy: 2, 55: 141, Paris: y.y., 1979.
- Le Strange Guy. *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*. Trc.(Ar.) Beşir Fransis Korkis Avvad, Beyrut: y.y., 1405/1985.
- Lewis, Bernard. *Ortadoğu*. Trc. Mehmet Harmancı, İstanbul: Arkadaş Yayınları, 1996.
- Lewis Bernard, *Tarihte Araçlar*. Trc. H. D. Yıldız, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979.
- Lewis Bernard, *Race And Slavery in the Middle East*. New York: Oxford University Press, 1990.
- Macdonald, D.B. "Şuûbiyye", *Milli Eğitim İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 11: 585-586, İstanbul, 1970.
- Mahmud Mikdad. *el-Mevâlî ve Nizamu'l-velâ*. Dımaşk, Dâru'l-Fikr, 1998.
- Mes'ûdî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin. *Murucu'z-zehab ve meâdini'l-cevher*. Thk. Said Muhammed, Beyrut: Daru'l Fikr, 1997.
- Mez, Adam. "Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Köleler", Trc. Cemal Köprülü, *Ülkü*. sy: 63, 11: 217-218, Ankara: y.y., 1938.
- Muhammed Bedi Şerif. *es-Sıra beyne'l mevâlî ve'l-Arab*. Mısır: y.y., 1954.
- Muhammed Kasım Zaman. "The Abbasid revolution: A Study of the nature and role of religious dynamics", *Journal of Asian History*. sy: 2, 21:129, b.y.,y.y., 1987.
- Pamukçu, Ekrem. *Bağdat'ta İlk Türkler*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994.
- Parry, V.J. "İslâm'da Harp Sanatı", *İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*. sy: 28-29: 195, İstanbul: y.y., 1975.
- Pipes, Daniel. *Slave Soldiers And Islam*. London: Yale University Press, 1981.

- es-Sâbî, Hilâl b. Muhassın. *Rüsumu Dari'l-hilâfe*. b.y., y.y., 1965.
- Sarıçam, İbrahim. "İbrahim b. Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 21:320-321, 2000.
- Sharon, Moshe. *Black Banners From The East*. Leiden: E.J. Brill, 1983.
- Sourdel, D., Shaid İrfan, Watt, Montgomery, Vaglieri Laura Veccia, Spuler Bertold, Lewis Bernard, İnalçık Halil, Lambarton Ann K.S. *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Subhi Muhammed Cemil- Talib Casim Hasan. *eş-Şuûbiyye ve devruha et-tahribi fi'l fikri'l-Arabıyyi'l-İslâmî*. Bağdad: y.y., 1408/1988.
- Şevki Dayf. *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-evvel*. Kahire: y.y., 1966.
- Taberî, Muhammed b. Cerir Ebû Cafer. *Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk*. Beyrut: Ravai'd Türası'l-Arabi, H.1407.
- Taneri, Aydın. "Hadım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 15: 1-3, 1997.
- Tenûhî, Ebû Ali Muhsin b. Ali. *el-Ferec ba'de's-şidde*. thk. Abdud eş-Şalici, Beyrut: y.y., 1978.
- Terzi, Mustafa Zeki. "Gulâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 14: 180, 1996.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Nedir*. Trc. Elif Rıza, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1993
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kub b. Cafer b. Vehb. *Kitabu'l-büldân*. Beyrut: y.y., 1988
- Yıldırım, Kadri. *I. Abbâsiler Dönemi Arap Dili ve Edebiyatında Mevâlî Tesirleri (Basılmamış YL tezi)*. Şanlıurfa: 1996.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseyini. *Tacu'l-arûs*, Mısır: y.y., 1306.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İber fi Haberi men ğaber*, Kuveyt: y.y., 1948.
- Zehebî, *Siyeru A'lamu'n-nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnaut, Beyrut: 1413.
- Zetterstéen, K.V. "Abbâsiler", *Milli Eğitim İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1:19, 1965.
- Zeydan, Corci. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Trc. Zeki Meğamiz, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1971.
- Zorlu, Cem. *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyenlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.